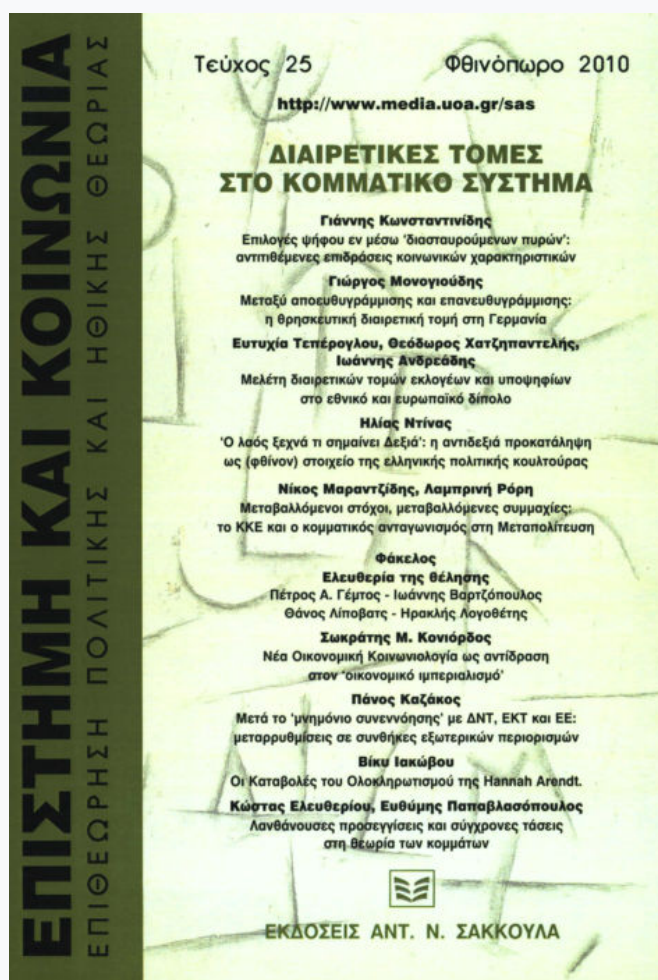

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά: Η αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθίνον) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας

Ηλίας Ντίνας

doi: [10.12681/sas.789](https://doi.org/10.12681/sas.789)

Copyright © 2015, Ηλίας Ντίνας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντίνας Η. (2015). Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά: Η αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθίνον) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 65–94.
<https://doi.org/10.12681/sas.789>

‘Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά’: η αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθινόν) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας

Ηλίας Ντinas*

Με την πτώση της δικτατορίας, η ‘Δεξιά’, ως πολιτική ιδεολογία, φορτίστηκε στην Ελλάδα με αρνητικά στερεότυπα, που εντοπίζονται ιστορικά στο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα. Αυτό οδήγησε σε μία ιδιότυπη πρόσληψη της κλασικής διαιρετικής τομής Αριστερά/Δεξιά ως Δεξιά/Αντιδεξιά. Μολονότι υπάρχουν πολλές αναλύσεις για τις ιστορικές αιτίες αυτού του φαινομένου καθώς και για τον ρόλο των κομμάτων στη διαμόρφωση αλλά και τη διατήρησή του, οι προεκτάσεις του στην εκλογική συμπεριφορά και γενικότερα στη διαμόρφωση της πολιτικής κουλτούρας κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί συστηματικά. Έτσι, ερωτήματα όπως γιατί η Νέα Δημοκρατία, που με βάση την κωδικοποίηση των εκλογικών της διακηρύξεων και προγραμμάτων παρουσιάζεται ως ένα σχετικά μετριοπαθές συντηρητικό κόμμα, εμφανίζεται από το εκλογικό σώμα, τουλάχιστον μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1990, ως το πιο δεξιό κόμμα εξουσίας στην Ευρώπη, μένουν ουσιαστικά αναπάντητα. Επικεντρώνοντας σ’ αυτή ακριβώς την πτυχή της αντιδεξιάς διαιρετικής τομής, το άρθρο προτείνει ένα μοντέλο που επιτρέπει τη συστηματική διερεύνηση μιας ‘αντιδεξιάς προκατάληψης’ και δείχνει ότι η τάση αυτή είναι λιγότερο εμφανής στους νέους ψηφοφόρους, στη γενιά, δηλαδή, που άρχισε να πολιτικοποιείται μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι αλλαγές στη φυσιογνωμία των δύο κομμάτων και η ομαλοποίηση του κομματικού συστήματος έχουν οδηγήσει σε μια μερική μεταβολή της πρόσληψης της ελληνικής Δεξιάς από κατάλοιπο μιας ιδεολογικά μη νομιμοποιημένης πολιτικής πραγματικότητας σε μια νομιμοποιημένη πολιτική ιδεολογία, αντίστοιχη με εκείνη που εκπροσωπούν οι κομματικές οικογένειες του ίδιου ιδεολογικού φάσματος στην υπόλοιπη Ευρώπη.

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, Φλωρεντία, <Ilias.ntinas@eui.eu> Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Γεράσιμο Μοσχόνα για την πολύτιμη βοήθειά του με το βιβλιογραφικό υλικό στο αρχικό στάδιο της έρευνας. Επίσης, τον Κώστα Γεμενή για τα πολύ εποικοδομητικά σχόλια, παρατηρήσεις και προσθήκες του που εμπλούτισαν σε μεγάλο βαθμό το κείμενο. Εκφράζει επίσης την ευγνωμοσύνη του προς τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού και τον ανώνυμο κριτή που με τις παρατηρήσεις τους συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση της τελικής μορφής του κειμένου.

‘Αντιδεξιά προκατάληψη’ και εκλογική συμπεριφορά

Όλες οι ερμηνείες που έχουν προταθεί για τη διαμόρφωση του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος υπογραμμίζουν τον καταλυτικό ρόλο των τριών μεγάλων διαιρετικών τομών –και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους– που στιγμάτισαν την ελληνική πολιτική ιστορία κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα: βενιζελισμός/αντιβενιζελισμός, κομμουνισμός/αντικομμουνισμός, Δεξιά/Αντιδεξιά (Clogg 1987· Διαμαντόπουλος 1997). Επιχειρώντας μια σχηματική απεικόνιση της εξελικτικής πορείας των τομών αυτών στον χρόνο, η μερική επικάλυψη των δύο πρώτων οδηγεί, με το τέλος της δικτατορίας, στη δημιουργία της τρίτης: ο συνδυασμός βενιζελικών-κομμουνιστών σε αντιδιαστολή με τον συνδυασμό βενιζελικών-εθνικοφρόνων, δημιουργούν τη βασική διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Κέντρου αντίστοιχα, διάκριση που με τόσο εναργή μορφή εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην Ελλάδα. Παρά τις ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, αμφότερες οι έννοιες έρχονται μεταπολιτευτικά να καλύψουν ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αυτό που συχνά αποκαλείται ‘Αντιδεξιά’ (Μοσχονάς, 1995). Στον αντίποδα αυτού συναντάμε τη Δεξιά η οποία συνδέεται, τόσο οργανικά όσο και σε συμβολικό επίπεδο, με το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα, η πολιτική νομιμοποίηση του οποίου αμφισβητείται έντονα, μεταπολιτευτικά, τόσο από την Αριστερά όσο και από το Κέντρο (Nicolacopoulos 2007). Αυτή ακριβώς η αμφιβόηση τοποθετείται στο επίκεντρο του πολιτικού λόγου των κομμάτων, τουλάχιστον κατά το πρώτο μισό της Μεταπολίτευσης, και καθιστά τον διαχωρισμό Δεξιάς-Αντιδεξιάς κομβικό σημείο για την κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς και του κομματικού ανταγωνισμού κατά την περίοδο αυτή.

Η προαναφερθείσα αλληλεπίδραση των δύο πρώτων ιστορικά διαιρετικών τομών και η ουσιαστική αναίρεσή τους από την εμφάνιση της αντιδεξιάς τομής (Μοσχονάς 1995: 169) στο διαμορφωμένο πολιτικό σκηνικό της Μεταπολίτευσης, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη σταδιακή τριχοτόμηση του κομματικού συστήματος από το 1981 και τουλάχιστον μέχρι τις εκλογές του 1993 (Μανρογόρδατος 1984· Ζαφειρόπουλος και Μαραντζίδης 2001· αλλά, βλ. Παππάς 2001α, 2001β). Το ΠΑΣΟΚ καλύπτει εξ ολοκλήρου το ιδεολογικό κέντρο, το ΚΚΕ διατηρεί τα σκήπτρα της ΕΑΜογενούς Αριστεράς ακόμη και μετά την πτώση του κομμουνισμού, το 1989, ενώ η ΝΔ καθίσταται από την αρχή το κυρίαρχο κόμμα της Δεξιάς. Ασφαλώς, η Ελλάδα δεν είναι Ιρλανδία. Οι διαχωρισμοί με βάση τη διάκριση Αριστερά-Δεξιά υποδηλώνουν ουσιαστικές ιδεολογικές αποκλίσεις μεταξύ των κομμάτων, οι οποίες ξεπερνούν τα ιστορικά κάτολιστα των διαιρετικών τομών που τα δημιούργησαν. Οι αποκλίσεις αυτές απεικονίζονται μάλιστα στη ρητορική των κομμάτων, γεγονός που τους προσδίδει χαρακτήρα συνθηματικού λόγου εύκολα προσληψίμου από τους ψηφοφόρους [shortcuts] (βλ. Kalyvas 1998). Ωστόσο, όσο

απέχει το ελληνικό πολιτικό σύστημα από το αντίστοιχο ιρλανδικό, άλλη τόση είναι η απόσταση που το χωρίζει από άλλα, σαφώς πιο θεομοποιημένα κομματικά συστήματα, όπως για παράδειγμα, το σουηδικό. Στην Ελλάδα, οι ιδεολογικοί διαχωρισμοί δεν έχουν αποχρωματιστεί πλήρως από το ιστορικό παρελθόν των πολιτικών τους αντιπροσώπων, γεγονός που καθιστά τις έννοιες Αριστερά και Δεξιά σημειολογικά ορόσημα φορτισμένα με αρνητική ή θετική –αναλόγως– χροιά [normative connotations]. Όπως παρατηρεί ο Μοσχονάς (1995:169),

η διάκριση μεταξύ δεξιών και 'δημοκρατικών' αντιδεξιών δυνάμεων-κομμάτων δεν αναλογεί (παρά το ότι τέμνει το ίδιο, γνώριμο σε πολλές κοινωνίες, συνεχές Δεξιάς-Αριστεράς) στη διάκριση Αριστεράς/Δεξιάς στη Γαλλία, στη διάκριση σοσιαλιστικών/ποπικών δυνάμεων σε Σουηδία, Νορβηγία, Δανία και Φιλανδία ή εργατικών/συντηρητικών στη Μεγάλη Βρετανία. Η ηγεμόνευση του αντιδεξιού 'στρατοπέδου' από το (κοινωνιολογικά, πολιτικά, ιδεολογικά, οργανωτικά) αστικό κέντρο, η κυριαρχία ενός ιδεολογικού και αξιακού πλαισίου με έντονα τα σημάδια της τομής του εμφολίου [...] δίνουν ένα σημαντικό διαφορετικό πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο στο [...] συνεχές Αριστερά-Δεξιά. Η διάκριση Αριστεράς/Δεξιάς [...] ακριβώς γιατί εδράζεται [...] στις δομώσεις του πολιτικού ανταγωνισμού τομές εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων και Δεξιάς-Αντιδεξιάς προσλαμβάνει στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, ένα διακριτό και πρωτότυπο περιεχόμενο (η έμφαση στο πρωτότυπο),

Όπως συμβαίνει με όλα τα νέα κομματικά συστήματα, οι αρχικές διαφοροποιήσεις πρέπει να εξεταστούν μέσα από ένα πρίσμα συνέχειας και εξέλιξης. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών αδιατάρακτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, τόσο ο χαρακτήρας, όσο και η φυσιογνωμία των κομμάτων – ιδιαίτερα των κομμάτων εξουσίας– έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές, γεγονός που καθιστά τον αρχικό διαχωρισμό τους, με βάση τους συνδετικούς κρίκους του παρελθόντος, λιγότερο ακριβή. Η διαγραφόμενη αυτή μεταβολή χαρακτηρίζει ιδίως την περίπτωση της Δεξιάς, δεδομένου ότι η μεταπολιτευτική διαιρετική τομή δομείται στο σύνολό της γύρω από αυτή (Μοσχονάς 1995). Λογικά, η συγκεκριμένη τάση οδηγεί σε μία επαναπροσέγγιση της έννοιας της Δεξιάς που πηγάζει, όχι τόσο από το ιστορικό παρελθόν του ιδεολογικού της χώρου, αλλά κυρίως από την υπάρχουσα εμπειρία με τα κόμματα που την εκπροσωπούν στην Ελλάδα.

Μολονότι η βιβλιογραφία έχει αναλύσει ενδελεχώς τις ιστορικές πηγές της δημιουργίας της τομής Δεξιά-Αντιδεξιά καθώς και τη σημασία της για τον κομματικό ανταγωνισμό και τις στρατηγικές των κομμάτων κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, οι προεκτάσεις αυτού του φαινομένου για την εκλογική συμπεριφορά και ειδικότερα την πρόκληση της Δεξιάς από τους ίδιους τους ψηφοφόρους παραμένουν ακόμη αδιερεύνητες. Προσπαθώντας να καλύψει αυτό ακρι-

βώς το κενό, ο στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι διττός. Η βασική ερώτηση που τίθεται αφορά το κατά πόσο η έννοια της Δεξιάς, ως πολιτική ιδεολογία, αντιμετωπίζεται ως πολώνας μιας ιστορικά μη νομιμοποιημένης πολιτικής πρακτικής απ' όσους ανήκουν σε διαφορετικό ιδεολογικό χώρο. Μπορεί κανείς να διακρίνει στις στάσεις του εκλογικού σώματος μια υπολανθάνουσα αντιδεξιά προκατάληψη που να εξηγείται περισσότερο από ιστορικούς παράγοντες παρά από την τρέχουσα πολιτική εμπειρία με τα πολιτικά κόμματα; Η εμπειρική διερεύνηση αυτού του φαινομένου, πέρα από τις όποιες συνέπειες μπορεί να έχει για τη μελέτη των κινήτρων κομματικής επιλογής, αποτελεί –στον βαθμό που εμφανίζεται ως ελληνική ιδιαιτερότητα– σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Ως δεύτερος στόχος τίθεται η διερεύνηση της αλλαγής που έχει συντελεστεί κατά την περίοδο αυτή σε σχέση με την πρόσληψη της Δεξιάς. Εξετάζονται δύο διαφορετικοί μηχανισμοί αλλαγής που βασίζονται: ο ένας στην εξ ολοκλήρου μεταμόρφωση των τάσεων του εκλογικού σώματος μέσα από την εμπειρία του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος και ο δεύτερος στη σταδιακή ανανέωση του εκλογικού σώματος μέσα από την εναλλαγή των γενεών. Προτείνοντας ένα μοντέλο που επιτρέπει τη διερεύνηση της συγκεκριμένης τάσης σε διάφορους τύπους ψηφοφόρων, δείχνουμε ότι η αυτή είναι πολύ λιγότερο εμφανής στους νέους ψηφοφόρους, στη γενιά, δηλαδή, που κοινωνικοποιήθηκε πολιτικά μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Από τα εμπειρικά αποτελέσματα διαφαίνεται πως οι αλλαγές στη φυσιогνωμία των δύο κομμάτων έχουν οδηγήσει στη σταδιακή – αλλά όχι ακόμη ολοκληρωτική– μεταβολή της πρόσληψης της Δεξιάς, από κατάλοιπο μιας ιδεολογικά μη νομιμοποιημένης πολιτικής πραγματικότητας σε μια νομιμοποιημένη πολιτική ιδεολογία, αντίστοιχη με αυτή που εκπροσωπούν οι παρατάξεις της ίδιας κομματικής οικογένειας στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Η έννοια της Δεξιάς κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της χρήσης του όρου 'Δεξιά' στην κοινή γνώμη και τον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης είναι ότι, πέρα από ιδεολογικός προσδιορισμός, χρησιμοποιείται περισσότερο ως επικαλυπτικός όρος που ενσωματώνει διάφορα κόμματα και περιόδους της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Αυτό οφείλεται σε δύο κύριους λόγους. Πρώτον, τα πολιτικά κόμματα που την εκπροσώπησαν καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα ταυτίστηκαν περισσότερο με την αντίθεση τους απέναντι σε έτερες πολιτικές δυνάμεις –'αντιβενιζελισμός' κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, 'αντικομμουνισμός' κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο– παρά με την δική τους ιδεολογική ταυτότητα (Kalyvas 1998: 103). Η τάση αυτή, που συνεχίστηκε σχεδόν αδιατάραχτα και

παρά τη διαδοχή των κομμάτων που εκπροσωπούσαν τον συγκεκριμένο χώρο σε διαφορετικές περιόδους, οδήγησε στη διαμόρφωση μιας γενικότερης αντίληψης για το σύνολο των κομμάτων της Δεξιάς, τα οποία και διακρίνονταν από δύο τουλάχιστον κοινά χαρακτηριστικά: εθνικισμό [εθνικοφροσύνη]¹ και υποστήριξη της βασιλείας. Συνακόλουθα, η προβολή της εθνικοφροσύνης ως υπέρτατης αξίας για τον χαρακτηρισμό των πολιτών από τους συνταγματάρχες της δικτατορίας και ο αμφιλεγόμενος πολιτικός ρόλος του 'στέμματος' σε όλη αυτή την περίοδο, δημιούργησαν μεταπολιτευτικά μεγάλη δυσοφρία απέναντι σε αυτούς τους δύο βασικούς πυλώνες της πολιτικής ταυτότητας της ελληνικής Δεξιάς (Μοσχονάς 1995).

Ο δεύτερος λόγος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον πρώτο. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί (Παππάς 2001α: 76), η ταραχώδης κοινοβουλευτική ζωή, που κατέληξε στη συνταγματική εκτροπή, διαιωνίστηκε μεταξύ άλλων και από τη σταθερή εμπλοκή εξωθεσμικών παραγόντων (παλάτι, στρατός, παρακράτος) σε αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνδύαστηκαν με τον ένα ή τον άλλον τρόπο με τα αντίστοιχα κόμματα της Δεξιάς, αντικαθιστώντας την αναφορά σε συγκεκριμένα κάθε φορά κόμματα αυτού του χώρου με τον ευρύτερο και πιο επικαλυπτικό όρο της Δεξιάς ως *παράταξη* (Αλεξιάκης 2001).

Παρόλο που το χαρισματικό προφίλ του αρχηγού της μονοπώλησε την εικόνα της στην αρχή της Μεταπολίτευσης, η Νέα Δημοκρατία, το κόμμα που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και που αποτελεί μέχρι σήμερα τον κατεξοχήν εκπρόσωπο της Δεξιάς στο πολιτικό σύστημα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, είχε ξεκάθαρη, τόσο σε συμβολικό-σημειολογικό όσο και σε οργανικό επίπεδο, σύνδεση με αυτό που ονομάζουμε 'προδικτατορική Δεξιά',² όρος που στην κοινή γνώμη σχετίζεται άμεσα με το ιδεολογικά μη νομιμοποιημένο κράτος της μετεμφυλιακής περιόδου (Nicolacopoulos 2007). Παρά τις πρωτοβουλίες του Καραμανλή για τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος (νομιμοποίηση του ΚΚΕ, διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα, άμση τιμωρία των προδικτορικών), η αδυναμία του κόμματός του να παρουσιάσει μια νέα και πειστική ιδεολογική εικόνα, αντίστοιχη με τα κόμματα της Δεξιάς στην Ευρώπη, οδήγησε στην ταύτιση της Νέας Δημοκρατίας, σε ιδεολογικό τουλάχιστον επίπεδο, με τους προεπταετίους 'προγόνους' της.³ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η δεξιά πολιτική ιδεολογία να έχει εξίσου πολωτικές αποχρώσεις με την προδικτατορική περίοδο και να χρησιμοποιείται και για τη ΝΔ με τον ίδιο τρόπο και την ίδια (αν όχι μεγαλύτερη) συχνότητα που χρησιμοποιούνταν και για τα αντίστοιχα κόμματα του πρόσφατου παρελθόντος.

Η τάση αυτή ενισχύθηκε και από δύο παράλληλες διεργασίες, αμφότερες με αφετηρία την πτώση της δικτατορίας. Από τη μία πλευρά, οι συνθήκες πολιτικού αυταρχισμού και καταπάτησης των πολιτικών ελευθεριών κατά τη διάρκεια της χούντας οδήγησαν μεταπολιτευτικά σε μια στροφή, ιδιαίτερα των νεότερων γενεών, προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τη σύγκλιση με τα ιδεολογικά προστάγματα της Αριστεράς. Η αναγνώριση αυτής της τάσης, μάλιστα, έχει συχνά αποκληθεί ως η 'ιδεολογική ρεβάνς των ηττημένων του εμφυλίου' (Μαυρογορδάτος 1999).

Από την άλλη πλευρά, η αναγωγή του όρου 'Δεξιά' σε μηχανισμό πόλωσης επικουρήθηκε και από τις ραγδαίες μετεξελίξεις στο πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού. Η ικανότητα του ΠΑΣΟΚ να διατηρεί –παρά τον πολωτικό του λόγο– την καθολική υποστήριξη των κεντρικών ψηφοφόρων (Μοσχονάς 1995: 175-178) είχε δύο σημαντικές συνέπειες. Η πρώτη ήταν να αποκλείσει οποιαδήποτε δυνατότητα στη ΝΔ να προβληθεί ως περισσότερο κεντρικό κόμμα. Έτσι, μετά και τη διάλυση (απορρόφηση) της Εθνικής Παράταξης, η ΝΔ κατέστη ο μοναδικός εκπρόσωπος της Δεξιάς που, μέσα από την πολυσυλλεκτικότητα της, εναγκάστηκε στελέχη από όλο το φάσμα του ιδεολογικού αυτού χώρου, της άκρας Δεξιάς συμπεριλαμβανομένης. Η δεύτερη, και σημαντικότερη για τη δική μας ανάλυση, συνέπεια ήταν η ιδεολογική σύγκλιση μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, ιδιαίτερα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Όπως παρατηρεί ο Νικολακόπουλος (2001), τουλάχιστον μέχρι το 1985 οι υποστηρικτές καθενός από τα δύο αυτά κόμματα συμπαθούσαν το έτερο (το ΠΑΣΟΚ οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και το ΚΚΕ οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ) πολύ περισσότερο απ' ό,τι τη ΝΔ. Διαμορφώθηκε, έτσι, μια άτυπη συμμαχία που βασιζόταν στην από κοινού εναντίωση στις ΗΠΑ και τον διεθνή ρόλο τους, στο μεγάλο κεφάλαιο και, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, στο μετεμφυλιακό 'κράτος της Δεξιάς' (Nicolacopoulos 2007). Σύμφωνα με τη διαπίστωση του Μοσχονά (1995: 187),

ο μη δεξιός πολιτικός χώρος συγκροτείται ως αντιδεξιός από τη στιγμή που οι επιμέρους συνιστώσες του αναγνωρίζουν την ύπαρξή του, *χρησιμοποιούν δηλαδή το αντιδεξιό επιχείρημα ως εργαλείο πολιτικής οριοθέτησης τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι στη ΝΔ* (η έμφαση στο πρωτότυπο).

Στην καθημερινή πολιτική πραγματικότητα, η αντιδεξιά προκατάληψη βρήκε απόλυτο εκφραστή στον λόγο του ιδρυτή και αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, Α. Παπανδρέου, σημαντικό κομμάτι του οποίου αφιερώνεται στον πολιτικό στιγματισμό της ΝΔ μέσα από τη σύνδεσή της με τα 'αμαρτήματα' της μεταπολεμικής Δεξιάς. Όπως αναφέρει και πάλι ο Μοσχονάς (1995: 178-79), ακόμη και αν η στρατηγική αυτή δεν υπάκουε πάντα στα ορθολογικά προστάγματα του κομματικού ανταγωνισμού, η εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην α-

νάδειξη της διαίρεσης Δεξιά/Αντιδεξιά ως την κεντρική διαιρετική τομή του κομματικού συστήματος της εποχής. Η επιτυχής, έστω και μερική, οικειοποίηση από πλευράς ΠΑΣΟΚ ενός σημαντικού τμήματος της ΕΑΜικής Αριστεράς έγινε, τουλάχιστον ως έναν βαθμό, με την ετεροχρονισμένη προβολή του ως αντίπαλου στρατοπέδου αυτού που θεωρητικά αντιπροσώπευε η ΝΔ, την 'παλιά', δηλαδή, Δεξιά. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εδραίωση στην κοινή γνώμη του όρου αυτού και τη διαιώνιση της απόδοσης των αντίστοιχων χαρακτηριστικών στον βασικό κομματικό εκφραστή της.⁴ Όλα αυτά, μάλιστα, σε μια εξαιρετικά πολωμένη πολιτική συγκυρία, όπου οι συζητήσεις για πολιτική -ανεξάρτητα από τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά- ήταν συχνότερες απ' ό,τι στα περισσότερα κράτη της τότε ΕΟΚ (Δεμερτζής & Καφετζής 1996· Martín 2004).

Το συγκεκριμένο δίπολο διατηρείται, αν και με κάπως φθίνουσα πορεία, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Από εκεί και έπειτα, η στρατηγική του ΚΚΕ να εξασθενήσει τη συμμαχία του με το ΠΑΣΟΚ χάρη μιας πιο ισοπεδωτικής, σε ό,τι αφορά τα δύο μεγάλα κόμματα, πολιτικής (Kalyvas & Marantzidis 2001), οδηγεί σε μια σταδιακή τριχοτόμηση του πολιτικού πεδίου. Στο μεταξύ, περισσότερο ως άμυνα απέναντι στο διαμορφωθέν ιδεολογικό πεδίο, η ΝΔ προσπαθεί διαρκώς να υποβαθμίσει τη σημασία των ιδεολογικών διαχωρισμών (Αλεξάκης 2001).⁵ Μολονότι αυτό το εγχείρημα είναι εμφανές από την αρχή της Μεταπολίτευσης -μέσα από τον 'πατερναλιστικό πραγματισμό' που χαρακτήριζε τους λόγους και τις τοποθετήσεις του ιδρυτή της (Pappas & Dinas 2006)-, αρχίζει να καρποφορεί μόνο μετά και, σε μεγάλο βαθμό, εξαιτίας ακριβώς της μακρόχρονης κυβερνητικής θητείας του ΠΑΣΟΚ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 (Λούλης 2004).⁶ Σε αυτή τη μεταβολή φυσικά συμβάλλουν και ιστορικές εξελίξεις στο διεθνές πλαίσιο με την πτώση του κομμουνισμού και τη συνακόλουθη εξασθένιση των κλασικών διαφορών Αριστεράς-Δεξιάς. Όλα αυτά συνθέτουν ένα διαφοροποιημένο εκλογικό σκηνικό, που καθιστά πιο εύκολη τη σταδιακή αποφόρτιση του όρου Δεξιά από τις ιστορικές του αναφορές. Η εξέλιξη αυτή διευκολύνεται επίσης και από την εμφανή δεξιά στροφή του ΠΑΣΟΚ, τουλάχιστον από το 1996 και έπειτα, τόσο σε επίπεδο προγραμματικών διακηρύξεων (Κωνσταντινίδης 2004· Dinas & Gemenis 2010), όσο και σε επίπεδο εκλογικής απήχησης (Ζαφειρόπουλος & Μαραντζίδης 1999).

Όσο και αν αυτές οι εξελίξεις άλλαξαν τις προσλήψεις των ψηφοφόρων για τα πολιτικά κόμματα (μεγαλύτερη ρευστότητα, μετακινήσεις μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων) (Nicolacopoulos 2007: 276), είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι, τουλάχιστον σε μικρο-επίπεδο, οι για καιρό παγιωμένες αυτές αντιλήψεις εξαλείφθηκαν ταυτόχρονα με την αλλαγή στη φυσιογνωμία των κομμάτων. Τόσο ο μηχανισμός πολιτικής κοινωνικοποίησης που, σε μεγάλο βαθμό, περνά μέσα από

την οικογένεια (Beck & Jennings 1975· Niemi & Jennings 1991) όσο και η διαδικασία πολιτικής εκμάθησης [political learning] (Delli Carpini 1989· Bartels 2001· Achen 2002) επηρεάζουν το κατά πόσο διαφορετικές ηλικιακές ομάδες διαμορφώνουν ή αλλάζουν τις πολιτικές τους αντιλήψεις μέσα στον χρόνο. Από τη μία πλευρά, οποιαδήποτε καταγραφή της πολιτικής πραγματικότητας περνά μέσα από την επιρροή της κομματικής ταύτισης που, αρχικά τουλάχιστον, φέρει τη σημαντική επίδραση της οικογένειας, ενώ, από την άλλη, οι ψηφοφόροι με μεγαλύτερη εμπειρία εκλογικής συμμετοχής έχουν πιο εδραιωμένες πολιτικές αντιλήψεις, γεγονός που καθιστά τις πολιτικές τους πεποισθίσεις λιγότερο ευάλωτες στα επερχόμενα πολιτικά γεγονότα (Stoker & Jennings 2008). Οι δύο αυτές τάσεις συνηγούνται υπέρ μιας μερικής και σταδιακής αλλαγής στην πρόσληψη της Δεξιάς, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις αντιλήψεις για τη ΝΔ, η οποία θα πρέπει να έχει ευδιάκριτα γενεαλογικά χαρακτηριστικά. Ως κύριος αποδέκτης των αλλαγών αυτών προβάλλονται οι νέοι ψηφοφόροι. Στον βαθμό που κάτι τέτοιο ισχύει, η απάλειψη των παλαιότερων αντιλήψεων για τη Δεξιά στην Ελλάδα αναμένεται να πραγματοποιηθεί με αργό αλλά σταθερό τρόπο, μέσα από τον μηχανισμό εναλλαγής γενεών.

Πίνακας 1

Ιδεολογική απόσταση και διαφορά στην πιθανότητα ψήφου μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ από ψηφοφόρους με πρώτη προτίμηση το ΚΚΕ

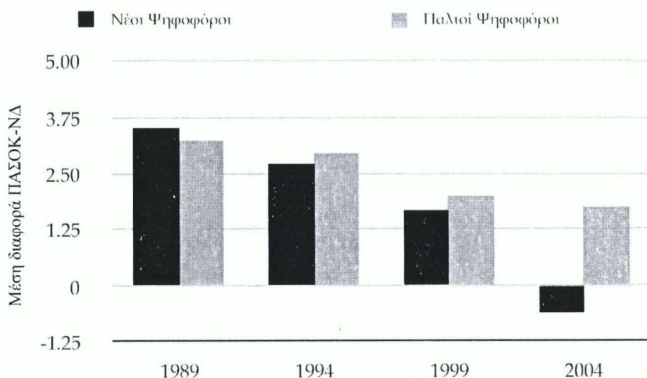
	1989	1994	1999	2004
Ιδεολογική απόσταση μεταξύ ΝΔ-ΠΑΣΟΚ	3,34	2,92	1,89	1,26
Διαφορά πιθανότητας ψήφου ΠΑΣΟΚ-ΝΔ	1,13	1,61	1,04	0,05

Πηγή: Ευρωπαϊκές Εκλογικές Έρευνες, 1989-2004

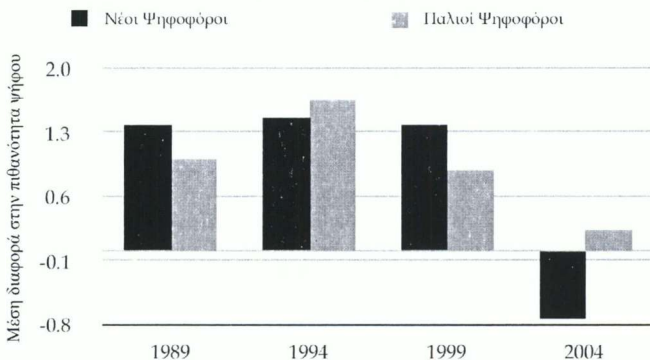
Μια πρώτη ένδειξη για τη σταδιακή και ηλικιακά διαφοροποιούμενη αλλαγή στην πρόσληψη των κομμάτων της Μεταπολίτευσης παρουσιάζεται στον Πίνακα 1 και τα Διαγράμματα 1 και 2. Χρησιμοποιούνται δεδομένα από τις Ευρωπαϊκές Εκλογικές Έρευνες, 1989-2004, και εξετάζονται οι αντιλήψεις για τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας από ψηφοφόρους που έχουν ως πρώτη προτίμηση το ΚΚΕ. Όπως φαίνεται από την πρώτη γραμμή του Πίνακα 1, η ΝΔ τοποθετείται από τους ψηφοφόρους αυτούς πάντα πιο δεξιά από το ΠΑΣΟΚ αλλά η διαφορά μικραίνει με μονοτονικό τρόπο από το 1989 μέχρι και το 2004. Όπως φαίνεται και

στο Διάγραμμα 1, κύρια πηγή αυτής της αλλαγής είναι η σταδιακή γενεαλογική αναπλήρωση του εκλογικού σώματος, μια και η μείωση της διαφοράς είναι σαφώς πιο έντονη για τους νέους ψηφοφόρους απ' ό,τι για τους παλαιότερους.⁷ Μάλιστα, για τους νέους ψηφοφόρους, το ΠΑΣΟΚ το 2004 ήταν -αν και οι διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές- ελάχιστα πιο δεξιό από τη ΝΔ, γεγονός σχεδόν αδιανόητο σε προηγούμενες περιόδους. Ανάλογα είναι και τα αποτελέσματα για τη διαφορά στην πιθανότητα ψήφισης ενός εκ των δύο κομμάτων εξουσίας από τους ίδιους ερωτώμενους. Αίσθηση προκαλεί και πάλι το γεγονός ότι, ενώ μέχρι και το 1999 οι μέσες προτιμήσεις είναι και στις δύο ομάδες περισσότερο υπέρ του ΠΑΣΟΚ, το 2004 για τους νέους σε ηλικία υποστηρικτές του ΚΚΕ η σχέση αυτή αντιστρέφεται.

Διάγραμμα 1
Διαφορά ιδεολογικής τοποθέτησης ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, 1989-2004,
από ψηφοφόρους με πρώτη προτίμηση το ΚΚΕ, διάκριση μεταξύ νέων
και παλιών ψηφοφόρων

Διάγραμμα 2
Διαφορά στη πιθανότητα ψήφου μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, 1989-2004,
από ψηφοφόρους με πρώτη προτίμηση το ΚΚΕ, διάκριση μεταξύ νέων
και παλιών ψηφοφόρων

Με βάση και αυτές τις ενδείξεις, που υποδηλώνουν πως οι αλλαγές στις πολιτικές πεποιθήσεις συντελέστηκαν σταδιακά και όχι με απόλυτη ομοιομορφία στο εκλογικό σώμα, ο κεντρικός άξονας της μελέτης είναι η διερεύνηση μιας τάσης που στο εξής θα ονομάζουμε 'αντιδεξιά προκατάληψη' και ο βαθμός στον οποίο αυτή μειώνεται κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου.

Μέθοδος: η ιδεολογική τοποθέτηση της ΝΔ ως αποτέλεσμα σφάλματος προβολής

Η βασική δυσκολία για την εξέταση του βαθμού επιρροής της 'αντιδεξιάς προκατάληψης' στην κομματική επιλογή είναι η άρρηκτη σύνδεσή της με το ιδεολογικό περιεχόμενο του όρου Δεξιά. Χρησιμοποιώντας εκλογικές έρευνες, οι εκλογικοί ερευνητές μελετούν συνήθως τον αντίκτυπο της ιδεολογικής απόστασης μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων με βάση τις γνωστές κλίμακες Αριστερά-Δεξιά, στις οποίες οι ερωτώμενοι καλούνται να τοποθετήσουν τόσο τα κόμματα όσο και τους εαυτούς τους. Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι η τοποθέτηση των κομμάτων στη συγκεκριμένη κλίμακα είναι αποτέλεσμα συγχρόνως δύο διαφορετικών διεργασιών: της πρόσληψης που έχει ο ερωτώμενος για τη θέση του εκάστοτε

κόμματος στη συγκεκριμένη κλίμακα με καθαρά ιδεολογικούς όρους και αυτού που ονομάζουμε 'σφάλμα προβολής' [projection bias], την τάση, δηλαδή, των ψηφοφόρων να τοποθετούν τα κόμματα πιο κοντά ή μακριά σε σχέση με τη δική τους ιδεολογική τοποθέτηση, ανάλογα με το αν είναι ευνοϊκά ή αρνητικά προσκείμενοι προς το συγκεκριμένο κόμμα αντίστοιχα (Markus & Converse 1979· Johnston et al. 2000). Αναγκαστικά, μια ενδεχόμενη 'αντιδεξιά προκατάληψη' θα αποτυπωνόταν εμπειρικά με τον ίδιο τρόπο. Άρα, ελλείψει άλλων πληροφοριών, είναι αδύνατο να διαχωρίσουμε τις δύο έννοιες, μιας και οδηγούν σε παρόμοιες εμπειρικές προβλέψεις.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το συγκεκριμένο πρόβλημα, προτείνουμε μια εναλλακτική –πιο έμμεση αλλά και πιο αποτελεσματική– μέθοδο για τη διερεύνηση του κατά πόσον υφίσταται 'αντιδεξιά προκατάληψη' κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Η λογική που διέπει την προτεινόμενη μέθοδο είναι η ακόλουθη: αντί να εξετασθεί ο αντίκτυπος της αριστεράς-δεξιάς αυτοτοποθέτησης στην εκλογική προτίμηση (ή σε οποιονδήποτε άλλο δείκτη συμπάθειας προς τη ΝΔ), μελετάται ο αντίκτυπος του 'σφάλματος προβολής' στην τοποθέτηση της ΝΔ στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Έτσι, η 'αντιδεξιά προκατάληψη', στην εμπειρική εκδοχή της, εκλαμβάνεται ως μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ του προσδιορισμού της ιδεολογικής θέσης της ΝΔ και του βαθμού συμπάθειας προς το συγκεκριμένο κόμμα. Η εξίσωση (1) αποτυπώνει τον μηχανισμό 'σφάλματος προβολής' μέσα από τον οποίο θα διερευνηθεί και η ενδεχόμενη ύπαρξη 'αντιδεξιάς προκατάληψης':

$$E(P_{ij}/P_i, U_{ij}) = \beta_0 + \beta_1 P_i + \beta_2 U_{ij} + \beta_3 P_i U_{ij} \quad (1)$$

όπου P_{ij} είναι η τοποθέτηση του κόμματος j από τον ψηφοφόρο i , U_{ij} ένας δείκτης συμπάθειας του ψηφοφόρου προς το συγκεκριμένο κόμμα και β_0 - β_3 άγνωστοι συντελεστές που εκτιμώνται μέσα από την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων.

Η διαφορά μεταξύ αυτού που ονομάζουμε 'αντιδεξιά προκατάληψη' σε σχέση με το γενικότερο φαινόμενο του σφάλματος προβολής είναι η διαφορά μεταξύ β_2 και β_3 . Ελέγχοντας για την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση του ερωτώμενου (β_1) η υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης είναι ότι για $\beta_3=0$ (απόντος, δηλαδή, του σφάλματος προβολής), $\beta_2 < 0$. Αυτό πρακτικά ερμηνεύεται ως η συστηματική τοποθέτηση της ΝΔ πιο αριστερά ως αποτέλεσμα της συμπάθειας προς το συγκεκριμένο κόμμα. Στον βαθμό που ισχύει κάτι τέτοιο, ισχύει ασφαλώς και το αντίστροφο που εδώ έχει μεγαλύτερη σημασία: όσο πιο αρνητικά προδιατεθειμένος είναι κάποιος απέναντι στη ΝΔ τόσο πιο δεξιά την τοποθετεί στον κλασικό άξονα Αριστερά-Δεξιά.

Το πρόβλημα φυσικά είναι ότι, στην πράξη, και για κάθε κόμμα ανεξάρτητα από την ιδεολογική του θέση, $\beta_3 \neq 0$. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο πολύ συμπαθεί κάποιος τη ΝΔ τόσο πιο κοντά προς τον ίδιο την τοποθετεί. Άρα, αν λόγω αντιδεξιότητας προκατάληψης αριστεροί ψηφοφόροι τοποθετούν το συγκεκριμένο κόμμα πιο δεξιά όσο περισσότερο το αντιπαθούν, αντίστοιχα κεντρώει ψηφοφόροι μπορεί να το τοποθετούν πιο κοντά στο Κέντρο (άρα αριστερά σε σχέση με τη μέση τιμή του), λόγω του προαναφερθέντος σφάλματος προβολής. Έτσι, είναι πιθανό ο ένας μηχανισμός να ακυρώνει τον άλλον.

Παρόλα αυτά, το μοντέλο της εξίσωσης (1) μπορεί να είναι χρήσιμο για τον διαχωρισμό του σφάλματος προβολής από την 'αντιδεξιά προκατάληψη' στον βαθμό που το σφάλμα προβολής δεν είναι συμμετρικό όπως θα περιμέναμε για οποιοδήποτε άλλο κόμμα. Αν η αντιδεξιά προκατάληψη ενυπάρχει παράλληλα με το σφάλμα προβολής, θα πρέπει να υπάρχει αυξημένη τάση μετακίνησης της ΝΔ προς τα δεξιά από αριστερούς ψηφοφόρους ανάλογα με τον βαθμό συμπάθειάς τους προς το κόμμα αυτό παρά μετακίνηση της ΝΔ προς τα αριστερά από δεξιούς ψηφοφόρους που δεν συμπαθούν το συγκεκριμένο κόμμα. Αναγκαστικά, βέβαια, οι διαφορές εδώ είναι πιο λεπτές και για τον λόγο αυτόν είναι απαραίτητη η ακριβής και εκ των προτέρων περιγραφή του ποια ακριβώς τάση [pattern] θα έπρεπε να παρατηρήσουμε αν η υπόθεση εργασίας για την 'αντιδεξιά προκατάληψη' και την εξέλιξή της στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα ευσταθεί.

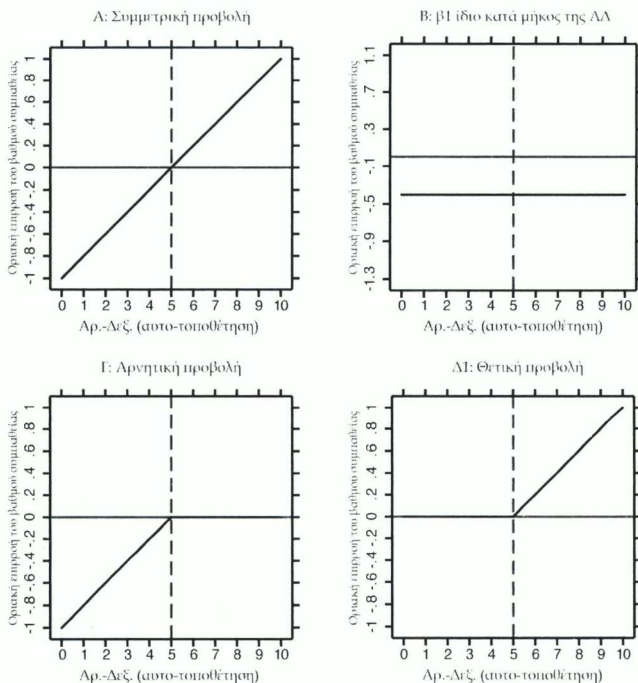
Οι ιδεατές περιπτώσεις και τι θα πρέπει να περιμένουμε για τη ΝΔ

Το Διάγραμμα 3 παρουσιάζει τέσσερις ιδεατές περιπτώσεις σφάλματος προβολής. Κάθε μία δείχνει τη μεταβολή του εκτιμητή της επιρροής του βαθμού συμπάθειας για ένα κόμμα Χ στην ιδεολογική τοποθέτηση του συγκεκριμένου κόμματος (β_2), καθώς περνάμε από το αριστερό στο δεξιό άκρο της ιδεολογικής διάστασης. Στην πρώτη περίπτωση (Διάγραμμα 3Α), το σφάλμα προβολής λειτουργεί απόλυτα συμμετρικά. Οι ψηφοφόροι που βρίσκονται μέχρι το σημείο 4, όσο περισσότερο συμπαθούν το συγκεκριμένο κόμμα, το τοποθετούν πιο αριστερά από τον μέσο όρο (5). Για όσους βρίσκονται μεταξύ 6 και 10, συμβαίνει το αντίθετο, ενώ ο βαθμός συμπάθειας για το συγκεκριμένο κόμμα δεν έχει κανένα ρόλο στην ιδεολογική τοποθέτησή του από όσους ψηφοφόρους βρίσκονται στη μέση της κλίμακας ακριβώς επειδή είναι στο κέντρο της κλίμακας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα περιμέναμε ότι ο αντίκτυπος του βαθμού συμπάθειας (τόσο το πρόσημο όσο και το μέγεθος) εξαρτάται αποκλειστικά από το σημείο ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης. Κάτι τέτοιο θα υποδείκνυε φυσικά την ύπαρξη σφάλματος προβολής, χωρίς αυτή να επηρεάζεται από άλλου είδους προσλήψεις, όπως, στην περίπτωση μας, την 'αντιδεξιά προκατάληψη'. Επομένως, η εμφάνιση μιας τάσης

κοντά στο 1Α θα αποτελούσε απορριπτική ένδειξη για τη βασική υπόθεση εργασίας του άρθρου.

Διάγραμμα 3:

Τέσσερις ακραίες περιπτώσεις για την επιρροή του βαθμού συμπάθειας προς ένα κόμμα (β_2) σε συνδυασμό με την ιδεολογική τοποθέτηση του ερωτώμενου (β_1). Η διακεκομμένη γραμμή δείχνει τη μέση ιδεολογική τοποθέτηση του κόμματος

Στη δεύτερη περίπτωση (Διάγραμμα 3B), ο βαθμός συμπάθειας έχει την ίδια ακριβώς επιρροή για κάθε σημείο ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης (που σημαίνει

ότι $\beta_3=0$). Σε όλα τα σημεία της κλίμακας, οι ερωτώμενοι που συμπαθούν το εν λόγω κόμμα το τοποθετούν πιο αριστερά από τον μέσο όρο ($\beta_2 = -.4$). Η εμφάνιση ενός τέτοιου pattern, στον βαθμό που θα ήταν εφικτή, θα αποτελούσε σαφή ένδειξη για μια γενικότερη ιδεολογική προκατάληψη του εκλογικού σώματος σε σχέση με τη Δεξιά καθώς, ακόμη και για όσους βρίσκονται στο δεξί φάσμα της ιδεολογικής κλίμακας, μεγαλύτερη συμπάθεια προς το συγκεκριμένο κόμμα θα σήμαινε μετακίνησή του προς τα αριστερά ακόμη και εις βάρος της ιδεολογικής σύγκλισης μεταξύ του κόμματος και του ψηφοφόρου, εις βάρος, δηλαδή, του σφάλματος προβολής. Με άλλα λόγια, ακόμη και για ψηφοφόρους που βρίσκονται στα δεξιά της κλίμακας, είναι τόσο έντονη η αίσθηση συνολικής απόρριψης του χώρου στον οποίο ανήκουν, που τοποθετούν το κόμμα που συμπαθούν πιο αριστερά, ακόμη και αν αυτό σημαίνει πιο μακριά από τους ίδιους. Η τρίτη και η τέταρτη περίπτωση είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα σε σχέση με τη δεύτερη, καθώς βασίζονται σε μια μονόπλευρη εμφάνιση σφάλματος προβολής, χωρίς όμως να αποκλίνουν από τη λογική της μεγαλύτερης σύγκλισης μεταξύ κόμματος και ψηφοφόρου, όσο μεγαλύτερη είναι η συμπάθεια προς το συγκεκριμένο κόμμα. Στην πρώτη περίπτωση (Διάγραμμα 3Γ), οι ψηφοφόροι της Αριστεράς τοποθετούν το κόμμα πιο αριστερά από τον μέσο όρο, ενώ για τους ψηφοφόρους της Δεξιάς ο βαθμός συμπάθειας δεν επηρεάζει την τοποθέτηση του κόμματος στη συγκεκριμένη κλίμακα. Το αντίστροφο ισχύει στη δεύτερη περίπτωση (Διάγραμμα 3Δ). Στην περίπτωση της ΝΔ, αν το σφάλμα προβολής λειτουργεί κυρίως προς τα αριστερά παρά προς τα δεξιά, θα περιμέναμε μια εικόνα πιο κοντά στο 3Γ. Με άλλα λόγια, θα περιμέναμε γι' αυτούς που δεν συμπαθούν τη ΝΔ, να την τοποθετούν περισσότερο προς τα δεξιά από τον μέσο όρο ως αποτέλεσμα της απόδοσης στον συγκεκριμένο όρο αρνητικών αξιολογικών χαρακτηριστικών. Αντίστοιχα, για όσους τοποθετούν τους εαυτούς τους στο ιδεολογικό αυτό φάσμα, η ΝΔ εμφανίζεται πιο δεξιά μόνο ως αποτέλεσμα της τάσης των ψηφοφόρων να (θεωρούν ότι) τοποθετούν το κόμμα που συμπαθούν πιο κοντά προς τους ίδιους. Πέραν αυτού του σφάλματος προβολής, κανένας άλλος μηχανισμός (όπως για παράδειγμα μια υποτιθέμενη θετική προκατάληψη προς τη Δεξιά) δεν τοποθετεί το κόμμα προς τα δεξιά ανάλογα με τον βαθμό συμπάθειας.

Στην πραγματικότητα, βεβαίως, η σχέση μεταξύ βαθμού συμπάθειας και ιδεολογικής τοποθέτησης των κομμάτων απέχει από την τεχνητά ντετερμινιστική εικόνα του Διαγράμματος 3. Τα παρατηρούμενα αποτελέσματα μέσα από την ανάλυση των πραγματικών δεδομένων βρίσκονται κοντότερα ή μακρότερα από την κάθε ιδεατή περίπτωση αλλά ασφαλώς δεν ταυτίζονται απόλυτα με καμία από αυτές. Ακόμη, δεδομένου ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ βαθμού συμπάθειας και ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης υποδηλώνεται μέσω ενός μόνο συντελεστή (β_3), εί-

ναι ανέφικτο να αναμένει κανείς ένα σχήμα ευθέως ανάλογο με τα διαγράμματα 3Γ και 3Δ. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που η υπόθεση εργασίας πάνω στην οποία βασίζεται το μοντέλο της εξίσωσης (1) είναι ότι ο συντελεστής του βαθμού συμπάθειας μεταβάλλεται με τρόπο γραμμικό κατά μήκος της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, είναι αδύνατο να παρατηρηθεί η αλλαγή στην κλίση του συντελεστή που παρατηρείται στα διαγράμματα 3Γ και 3Δ πριν και μετά το σημείο 5. Τα Διαγράμματα 3Γ και 3Δ ουσιαστικά παρουσιάζουν δύο κλίσεις (δύο συντελεστές). Το μοντέλο (1) αναγκαστικά θα μας δώσει μόνο μία ενιαία γραμμική σχέση (μία ευθεία).

Παρόλα αυτά, η σύγκριση των πραγματικών ευρημάτων με αυτά του Διαγράμματος 3 προσφέρει μια σαφή ένδειξη για τον βαθμό ύπαρξης 'αντιδεξιάς προκατάληψης' και την αλλαγή που έχει πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Αυτό γίνεται ακόμη πιο εφικτό μέσα από τη σύγκριση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων [cohorts]. Στη θεωρία του σφάλματος προβολής, που βασίζεται στην τάση των ερωτώμενων να συγκλίνουν ή να αποκλίνουν τεχνητά από τα κόμματα ανάλογα με τον βαθμό συμπάθειας προς αυτά, δεν υπάρχει καμία εμπειρική ή θεωρητική αναφορά για ενδεχόμενη διαφοροποίηση μεταξύ διαφορετικών ηλικιακών ομάδων (τουλάχιστον όταν ληφθούν υπόψη άλλα χαρακτηριστικά –όπως, για παράδειγμα, ο βαθμός κομματικής ταύτισης– που ενδέχεται να επηρεάζουν τον βαθμό σφάλματος προβολής και να σχετίζονται με τον παράγοντα ηλικία). Αυτό σημαίνει ότι, στον βαθμό που τα αποτελέσματα οφείλονται μόνο στην ύπαρξη σφάλματος προβολής, η ανάλυση συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων θα πρέπει να οδηγεί στα ίδια ή παρόμοια αποτελέσματα. Αντίθετα, η υπόθεση εργασίας σύμφωνα με την οποία παρατηρείται μια αλλαγή στην πρόσληψη της Δεξιάς κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη διαφορά μεταξύ νέων και παλαιότερων ψηφοφόρων. Επομένως, ενδεχόμενη εμφάνιση τέτοιων διαφορών θα επικύρωνε σε σημαντικό βαθμό τη βασική υπόθεση εργασίας σε σχέση τόσο με την 'αντιδεξιά προκατάληψη' όσο και με τη μείωση της σημασίας της μέσα στην περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Η εμπειρική ανάλυση βασίζεται στη Συγκριτική Εκλογική Έρευνα του 2004 που διοργανώθηκε από το ΕΚΚΕ καθώς και στις Ευρωπαϊκές Εκλογικές Έρευνες που διεξήχθησαν στις αντίστοιχες χρονιές των εκλογών για το Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο από το 1989 μέχρι και σήμερα.⁸ Η πρώτη βάση δεδομένων επιλέγεται κυρίως επειδή συμπεριλαμβάνει την πιο κοντινή ερώτηση σε αυτό που θεωρητικά έχει αναφερθεί ως συμπάθεια προς ένα κόμμα (μια κλίμακα 1-10 που μετράει ακριβώς αυτό). Οι Ευρωπαϊκές Εκλογικές Έρευνες επιλέγονται ως η μόνη διαθέσιμη πηγή που προσφέρει μια κοινή γκάμα σχετικών ερωτήσεων και καλύπτει αρ-

κετά μεγάλο χρονικό εύρος, απαραίτητο για τη διερεύνηση της δυναμικής του φαινομένου κατά τη διάρκεια της περιόδου.

Αποτελέσματα: ΝΔ και 'αντιδεξιά προκατάληψη'

Η πρώτη στήλη του Πίνακα 2 παρουσιάζει την επίδραση του βαθμού συμπάθειας προς τη ΝΔ στην ιδεολογική τοποθέτηση του συγκεκριμένου κόμματος το 2004. Προς το παρόν, θεωρούμε ότι $\beta_3=0$. Όπως φαίνεται, ο συντελεστής είναι αρνητικός και υποδηλώνει ότι, κατά μέσο όρο και ελέγχοντας για δημογραφικές διαφορές και για την ιδεολογική σύγκλιση ερωτώμενου και κόμματος (χρησιμοποιώντας τη μέση εκτίμηση του δείγματος για την ιδεολογική θέση της ΝΔ), μια μονάδα μεγαλύτερης συμπάθειας προς τη ΝΔ οδηγεί στην τοποθέτησή της κατά μισή περίπου μονάδα πιο αριστερά. Η δεύτερη στήλη εισάγει την αλληλεπίδραση μεταξύ βαθμού συμπάθειας και ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης ($P_i U_{ij}$). Όπως αναμενόταν, ο συντελεστής που μετρά τη συγκεκριμένη αλληλεπίδραση είναι στατιστικά σημαντικός και θετικός, υποδηλώνοντας ότι όσο πιο πολύ συμπαθεί κάποιος τη ΝΔ τόσο πιο κοντά την τοποθετεί προς τον ίδιο στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά.

Πίνακας 2

Η επιρροή του βαθμού συμπάθειας προς τη ΝΔ με και χωρίς τη διασύνδεσή της με την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση του ερωτώμενου

	b (Ανθεκτικά τυπ. σφάλματα)	b (Ανθεκτικά τυπ. σφάλματα)
Βαθμός συμπάθειας	-.058 (.022)	-.217 (.051)
Ιδεολογική αυτοτοποθέτηση	.361 (.041)	.096 (.087)
Βαθμός συμπάθειας*Ιδεολογική αυτοτοποθέτηση		.030 (.008)
Ψήφος για τη ΝΔ	-.548 (.145)	-.659 (.143)
Ιδεολογική σύγκλιση	-.336 (.052)	-.213 (.062)
Φύλο	.093 (.090)	.092 (.089)
Ηλικία	.096 (.027)	.091 (.027)
Σταθερά	5.04 (.375)	6.75 (.620)
R ²	0.084	0.093
Μέσο τυπικό σφάλμα	1.53	1.53
N		1.166

Προκειμένου να εξεταστεί η οριακή επιρροή [marginal effect] της συμπάθειας προς τη ΝΔ λαμβάνοντας υπόψη την ιδεολογική θέση των ψηφοφόρων, πρέπει να προχωρήσουμε την ανάλυση πέρα από τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, μια και οι τιμές που παρουσιάζονται σε αυτόν για τους συντελεστές καθεμιάς από τις δύο μεταβλητές που συνιστούν τον όρο αλληλεπίδρασης [main effects] έχουν σημασία μόνο για συγκεκριμένες –και μη ρεαλιστικές– τιμές της άλλης.⁹ Ακολουθώντας την πρακτική που προτείνεται από τους Brambor κ.α. (2006) και δεδομένου ότι και οι δύο αρχικές μεταβλητές [main effects] παίρνουν αρκετές τιμές ώστε να μπορούν να θεωρηθούν κατά κάποιο τρόπο συνεχείς, παρουσιάζουμε την οριακή επιρροή του βαθμού συμπάθειας με τη βοήθεια του Διαγράμματος 4, που δείχνει πώς κυμαίνεται ο συγκεκριμένος συντελεστής κατά μήκος της ιδεολογικής κλίμακας και περιλαμβάνει επίσης τα αντίστοιχα διαστήματα εμπιστοσύνης.

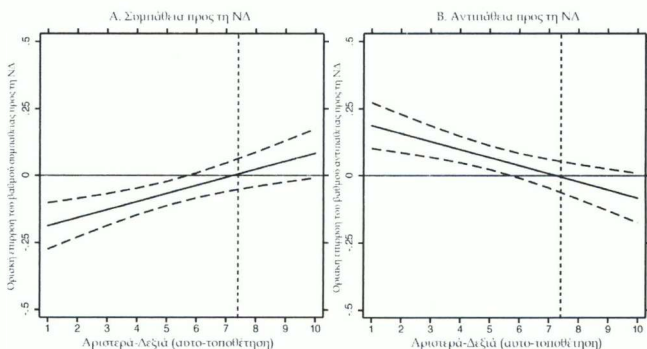
Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα, ο βαθμός συμπάθειας προς τη ΝΔ επηρεάζει την ιδεολογική τοποθέτησή της μόνο προς μία κατεύθυνση, την αριστερά δηλαδή την πιο αριστερά από τον μέσο όρο. Αυτό φυσικά συνδυάζεται με το γεγονός ότι, για όλους αυτούς τους ψηφοφόρους, η μετακίνηση της ΝΔ πιο αριστερά σημαίνει και μετακίνησή της πιο κοντά στους ίδιους, γεγονός που σημαίνει ότι γι' αυτό το κομμάτι του εκλογικού σώματος αυτό που εδώ ονομάζουμε 'αντιδεξιά προκατάληψη' δεν μπορεί να διαχωριστεί από το γενικότερο φαινόμενο του σφάλματος προβολής. Παρόλα αυτά, το γεγονός, ότι εμφανίζεται μόνο για αυτό το κομμάτι των ερωτώμενων και όχι γι' εκείνους που βρίσκονται στα δεξιά υποδηλώνει ως έναν βαθμό ότι η συμπάθεια για ένα κόμμα το καθιστά ευκολότερο να το τοποθετήσει ο ψηφοφόρος πιο κοντά του όταν αυτό σημαίνει πιο αριστερά από τον μέσο όρο παρά όταν σημαίνει πιο δεξιά. Αυτό φυσικά έχει και την αντίστροφη ερμηνεία, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 4B: όσο περισσότερο αντιπαθεί κάποιος τη ΝΔ τόσο πιο δεξιά την τοποθετεί. Όπως φαίνεται, ο βαθμός συμπάθειας είναι σημαντικός παράγοντας τοποθέτησης του κόμματος μόνο για εκείνους που βρίσκονται αριστερά από τον μέσο όρο του κόμματος. Γι' αυτούς τους ψηφοφόρους, αντιπάθεια προς τη ΝΔ σημαίνει τοποθέτησή της περισσότερο προς τα δεξιά. Για τους δεξιούς ψηφοφόρους, ο βαθμός συμπάθειας δεν ασκεί στατιστικά σημαντική επίδραση στο πού θα τοποθετήσουν το συγκεκριμένο κόμμα. Με άλλα λόγια, δεδομένου ότι η αλληλεπίδραση εκτιμάται μόνο με έναν συντελεστή, το Διάγραμμα 4 βρίσκεται κοντότερα στο Διάγραμμα 3Γ, όπως ακριβώς θα περιμέναμε αν υπήρχε ένας γενικότερος μηχανισμός –τον οποίο εδώ ονομάσαμε αντιδεξιά προκατάληψη– που να λειτουργεί επικουρικά στον κλασικό μηχανισμό σφάλματος προβολής.¹⁰ Εφόσον το ενδιαφέρον εδώ βρίσκεται στην τοποθέτηση της ΝΔ προς τα δεξιά ανάλογα με τον βαθμό αντιπάθειας προς το συγκεκριμένο κόμμα, η α-

νάλυση από εδώ και πέρα επικεντρώνεται σε αυτή (την αντίστροφη, δηλαδή) ερμηνεία του μοντέλου (Διάγραμμα 4B).

Διάγραμμα 4

Η μεταβολή της επιρροής του βαθμού συμπάθειας (αντιπάθειας) προς τη ΝΔ ανάλογα με την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα αριστεράς δεξιάς.

[Η κατακόρυφη διακεκομμένη γραμμή δείχνει τη μέση ιδεολογική τοποθέτηση της ΝΔ και οι άλλες διακεκομμένες γραμμές περικλείουν το διάστημα εμπιστοσύνης (95%).]

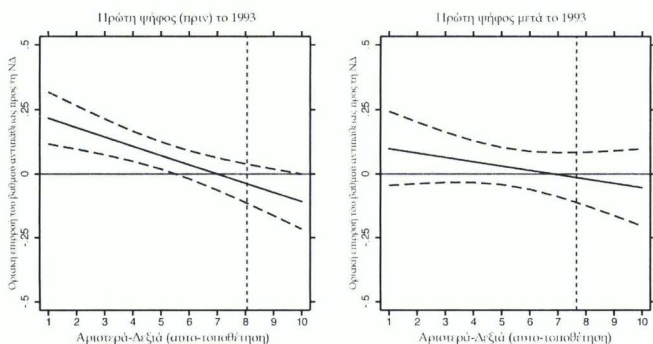
Προκειμένου να αποσαφηνιστεί κατά πόσο οι συγκεκριμένες τάσεις οφείλονται σε μια υπολανθάνουσα 'αντιδεξιά' προκατάληψη, που ενυπάρχει και λειτουργεί πέρα από το σφάλμα προβολής, επαναλαμβάνουμε την ανάλυση για δύο διαφορετικές ηλικιακές ομάδες: αυτούς που είχαν για πρώτη φορά δικαίωμα ψήφου μετά το 1993 και όσους απέκτησαν αυτό το δικαίωμα όχι αργότερα από τις εκλογές εκείνου του έτους. Η διαίρεση βασίζεται στην υπόθεση εργασίας ότι, από τις εκλογές του 1996, η αλλαγή στη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ αλλά και η ριζική αλλαγή προσώπων στις ηγεσίες των δύο μεγάλων κομμάτων μεταβάλλουν το προϋπάρχον εκλογικό τοπίο και αρχίζουν να δημιουργούν τη βάση για ένα λιγότερο πολωμένο και πιο μετριοπαθές κομματικό σύστημα που, μεταξύ άλλων, αλλοιώνει τη σύνδεση της ΝΔ με τη μεταπολεμική Δεξιά. Περιμένουμε ότι οι γενιές που αρχίζουν να πολιτικοποιούνται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 θα

έχουν λιγότερες ιστορικές αλλά και πολιτικές βάσεις για την ανάπτυξη μιας 'α-ντιδεξιάς' προκατάληψης. Τα αποτελέσματα απεικονίζονται στο Διάγραμμα 5.¹¹

Διάγραμμα 5

Η διαφορά στην επιρροή της αντιπάθειας προς τη ΝΔ στην ιδεολογική της τοποθέτηση μεταξύ νέων και παλαιότερων ψηφοφόρων.

[Η κατακόρυφη διακεκομμένη γραμμή δείχνει τη μέση ιδεολογική τοποθέτηση για την κάθε ομάδα. 95 % διαστήμα εμπιστοσύνης της μεταβλητής εμφανίζεται στο Διάγραμμα 5Α και 90% στο διάγραμμα 5Β]

Δεδομένου ότι η νεότερη ηλικιακή ομάδα περιλαμβάνει σαφώς μικρότερο αριθμό ερωτώμενων στο δείγμα (η αναλογία είναι 70/30), περιμένουμε σε κάθε περίπτωση οι αντίστοιχοι εκτιμητές να προσδιορίζονται από την ανάλυση με μεγαλύτερο βαθμό αβεβαιότητας, κάτι που θα σήμαινε πιο ευρέα διαστήματα εμπιστοσύνης. Αυτό βέβαια δεν επηρεάζει σημαντικά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, μια και το κύριο ενδιαφέρον εδώ είναι στο εάν και κατά πόσον αλλάζει (μειώνεται) ο εκτιμητής του β_2 και η μεταβολή του κατά μήκος της ιδεολογικής κλίμακας. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα, η διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων δεν σχετίζεται μόνο με τον βαθμό βεβαιότητας για το μέγεθος του εκτιμητή. Ο συντελεστής στο Διάγραμμα 5Β είναι σε όλο το εύρος της κλίμακας σαφώς μικρότερος (μισός) σε σχέση με τον αντίστοιχο στο Διάγραμμα 5Α. Αυτό υποδηλώνει, ότι μεταξύ των νέων ψηφοφόρων δεν εμφανίζεται –τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό– η ίδια τάση μετακίνησης της ΝΔ προς τα αριστερά/δεξιά ανάλογα με το βαθμό συμπάθειας/αντιπάθειας προς το κόμμα αυτό. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι υφίσταται σημαντική διαφορά μεταξύ σταθερών και νέων ψηφοφόρων

ως προς την πρόσληψη της ΝΔ στον ιδεολογικό άξονα αρχικά και, σε δεύτερο επίπεδο, ως προς την αξιακή πρόσληψη του όρου Δεξιά.

Σε ποιο βαθμό τα αποτελέσματα για τη ΝΔ είναι διαφορετικά από αυτά που θα βρίσκαμε για τα υπόλοιπα κόμματα; Η βασική διάκριση έχει να κάνει με το κατά πόσον το σφάλμα προβολής, στον βαθμό που υφίσταται, δείχνει περισσότερο συμμετρικό χαρακτήρα, πιο κοντά στην ιδεατή περίπτωση του Διαγράμματος 3Α. Με βάση τα συγκεκριμένα δεδομένα, το μόνο κόμμα που μπορεί να εξεταστεί με τον ίδιο τρόπο είναι το ΠΑΣΟΚ (τα τελικά διαγράμματα δεν παρουσιάζονται λόγω έλλειψης χώρου). Σε ό,τι το αφορά, λοιπόν, αξίζει να αναφερθεί ότι ο συντελεστής του βαθμού συμπάθειας λειτουργεί απολύτως συμμετρικά, παρουσιάζοντας απόλυτη ταύτιση με το Διάγραμμα 3Α. Ακόμη, ο ηλικιακός χωρισμός στην περίπτωση αυτή αποφέρει δύο διαγράμματα εξίσου ανάλογα με το 3Α και, το σημαντικότερο, απαράλλαχτα μεταξύ τους σε ό,τι αφορά την κλίση του συντελεστή. Με άλλα λόγια, για το ΠΑΣΟΚ παρατηρούμε ότι θα βλέπαμε για κάθε κόμμα που η ιδεολογική τοποθέτησή του από πλευράς ψηφοφόρων επηρεάζεται μόνο από το σφάλμα προβολής.¹²

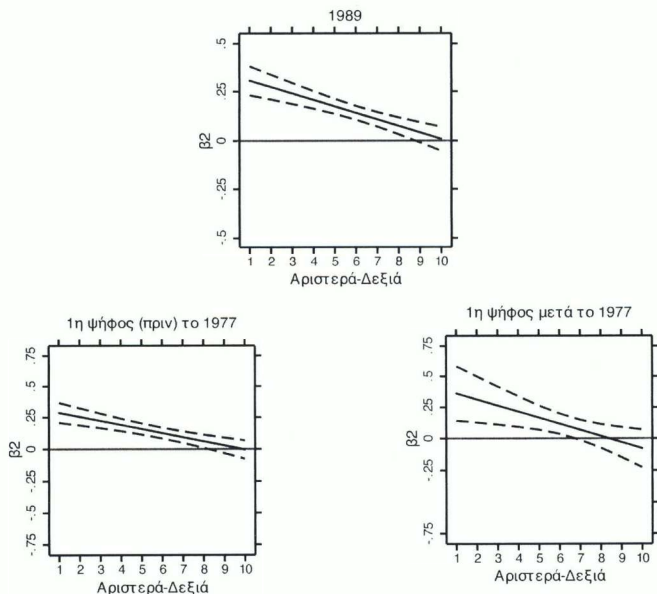
Ανάλυση ευαισθησίας: η σύγκριση μεταξύ 2004 και 1989

Στον βαθμό που η 'αντιδεξιά προκατάληψη' λειτουργεί πέρα από τη λογική του σφάλματος προβολής για το κατεχοχόν κόμμα αυτού του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα, η τάση που παρατηρήθηκε προηγουμένως θα πρέπει να είναι πολύ πιο εμφανής κατά την περίοδο που η πώληση στον κομματικό ανταγωνισμό συντηρούνταν ακόμη εν μέρει και από τη ρητορική του προδικτατορικού παρελθόντος. Προκειμένου να διερευνήσουμε αυτή τη δυναμική, χρησιμοποιούμε δεδομένα από την Ευρωπαϊκή Εκλογική Έρευνα του 1989. Αναμένεται ότι η ανάλυσή τους θα δώσει μια πιο άμεση εικόνα απ' ό,τι η ανάλυση του 2004. Ακόμη, στον βαθμό που η διαφορά μεταξύ νέων και παλαιότερων ψηφοφόρων σχετίζεται όχι με τους ίδιους τους ψηφοφόρους αλλά με τη μεταβολή της εικόνας του κόμματος και τη γενικότερη αλλαγή στην πρόσληψη της Δεξιάς, περιμένουμε στις παλαιότερες έρευνες σαφώς μικρότερες διαφορές μεταξύ των δυο ηλικιακών ομάδων, από αυτές που παρατηρήθηκαν πιο πάνω.

Το πρόβλημα με τη συγκεκριμένη έρευνα είναι ότι δεν περιέχει τη βασική μεταβλητή συμπάθειας προς τα διάφορα κόμματα. Αντ' αυτής χρησιμοποιούμε μια παρεμφερή ερώτηση –την πιθανότητα (από το 1 ως το 10) να ψηφίσει ποτέ ο ερωτώμενος το κόμμα Χ– που εμπεριέχεται σε όλες τις Ευρωπαϊκές Εκλογικές Έρευνες και έχει χρησιμοποιηθεί συχνά ως εξαρτημένη μεταβλητή στη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς.¹³

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 6. Όπως φαίνεται, οι τιμές που παίρνει ο συντελεστής που εκτιμά την επίδραση του βαθμού αντιπάθειας προς τη ΝΔ είναι μόνο θετικές, γεγονός που σημαίνει ότι σε μια περίοδο μεγάλης κομματικής πόλωσης, η τοποθέτηση του κόμματος στην ιδεολογική κλίμακα επηρεάζεται σημαντικά από μια γενικότερη αντίληψη για τη Δεξιά, μια και μεγαλύτερη αντιπάθεια προς το κόμμα αυτό σημαίνει τοποθέτησή του πιο δεξιά τουλάχιστον μέχρι το σημείο 8 ενώ από εκεί και πέρα η επίδραση της συγκεκριμένης μεταβλητής χάνει τη στατιστική σημαντικότητά της. Παράλληλα, οι παρατηρούμενες διαφορές μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων –χωρισμένες με την ίδια ηλικιακή αναλογία που χρησιμοποιήθηκε και πιο πάνω– είναι σαφώς μικρότερες από ό,τι το 2004.¹⁴

Διάγραμμα 6
Η 'αντιδεξιά προκατάληψη το 1989 και η (μη) διαφορά
μεταξύ των αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων.

Προεκτάσεις

Η διαμόρφωση μιας 'αντιδεξιάς' προκατάληψης κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης θα έπρεπε δυνητικά να έχει σημαντικές προεκτάσεις στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων κατά την περίοδο αυτή. Στον βαθμό που η αρνητική πρόσληψη της Δεξιάς ως πολιτική ιδεολογία έχει εμψυχωθεί στο εκλογικό σώμα, θα πρέπει να παρατηρείται μια γενικότερη τάση εκ μέρους των ψηφοφόρων της ΝΔ να υποβαθμίζουν τον ρόλο της διάκρισης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στην κομματική τους επιλογή. Σε μια υπολानθάνουσα κουλτούρα Αντιδεξιάς, η επιλογή της ΝΔ θα έπρεπε να γίνεται από πολλούς (ή τουλάχιστον να εμφανίζεται στις απαντήσεις των ερωτώμενων ως τέτοια) με όρους μη ιδεολογικούς, στα πλαίσια μιας γενικότερης ισοπεδωτικής λογικής, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η εξομοίωση των ιδεολογικών διαφορών στην καθημερινή πολιτική πρακτική των κομμάτων εξουσίας. Με άλλα λόγια, τουλάχιστον στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, η επιλογή κόμματος με ιδεολογικά κριτήρια είναι σαφώς πιο εύκολη για τους αριστερούς ψηφοφόρους απ' ό,τι είναι για τους ψηφοφόρους της Δεξιάς.

Προκειμένου να διερευνήσουμε το συγκεκριμένο φαινόμενο, εξετάζουμε την επιρροή της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά στην εκλογική επιλογή της ΝΔ. Ως εξαρτημένη μεταβλητή χρησιμοποιούμε την ερώτηση για την πιθανότητα ψήφου προς το κάθε κόμμα. Η βάση δεδομένων αλλάζει μορφή, με βάση τη συγκεκριμένη μεταβλητή. Ουσιαστικά πρόκειται για μια μετατροπή της μονάδας ανάλυσης: από τον ερωτώμενο στο συνδυασμό ερωτώμενου και κόμματος (βλ., σχετικά, van der Eijk & Franklin 1996· Tillie 1995).

Χρησιμοποιούμε δύο βασικές μεταβλητές. Η μια είναι απλά η αυτοτοποθέτηση του ερωτώμενου στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Η άλλη είναι η ιδεολογική σύγκλιση μεταξύ ερωτώμενου και κόμματος στην ίδια κλίμακα (χρησιμοποιώντας και πάλι τη μέση τοποθέτηση του κόμματος από τους ερωτώμενους προς αποφυγή του σφάλματος προβολής). Το βασικό ερώτημα εδώ είναι κατά πόσον οι δύο μεταβλητές που σχετίζονται με την πολιτική ιδεολογία είναι λιγότερο σημαντικές για την ψήφο στη ΝΔ. Αυτό διερευνάται με έναν όρο αλληλεπίδρασης μεταξύ ιδεολογικής σύγκλισης/ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης και μιας ψευδομεταβλητής που υποδηλώνει την ψήφο για το συγκεκριμένο κόμμα. Τα αποτελέσματα καταγράφονται στους Πίνακες 3 και 4. Σύμφωνα με τον πρώτο, η ιδεολογική σύγκλιση με το κόμμα της ΝΔ είναι λιγότερο σημαντικός παράγοντας κομματικής επιλογής από ό,τι για τα υπόλοιπα κόμματα. Οι διαφορές ουσιαστικά διατηρούνται σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, αν και είναι σαφώς μεγαλύτερες στις πρώτες έρευνες. Μάλιστα, ενώ τα αποτελέσματα δείχνουν κάποια σταθερότητα ή και αύξηση της σχετικής σημασίας αυτής της μεταβλητής για τους ψηφοφόρους της ΝΔ σε

**Πίνακας 3. Η επιρροή της ιδεολογικής σύγκλισης
σε ψηφοφόρους της ΝΔ και στους υπόλοιπους ψηφοφόρους**

	Ιδεολογική σύγκλιση			
	1989	1994	1999	2004
NΔ	-.919 (.141)	.307 (.195)	-.194 (.247)	-.187 (.247)
Ιδεολογική σύγκλιση	.724 (.024)	.900 (.037)	.506 (.036)	.526 (.050)
NΔ*ιδεολογική σύγκλιση	-.290 (.031)	-.152 (.050)	-.136 (.056)	-.171 (.064)
N†	5937 (763)	4133 (833)	3098 (447)	2341 (474)

Σημείωση: Τα κελιά παρουσιάζουν τους εκτιμητές των σχετικών συντελεστών, ανθεκτικά τοπικά σφάλματα (ενσωματωμένα [clustered] για κάθε ερωτώμενο) σε παρένθεση, τα αποτελέσματα για τις υπόλοιπες μεταβλητές είναι διαθέσιμα κατόπιν σχετικής ερώτησης στον συγγραφέα. † Τα κελιά στην τελευταία σειρά παρουσιάζουν τον αριθμό περιπτώσεων στο νέο διαμορφωμένο πίνακα (όπως φαίνεται στον Πίνακα 3). Στις παρενθέσεις υπάρχει ο αριθμός ερωτηθέντων. Η ίδια ανάλυση αλλά με μοντέλα σταθερών επιδράσεων [fixed-effects] για κάθε ερωτώμενο δεν αλλάζει τίποτα σημαντικό στα αποτελέσματα.

σχέση με τους υπόλοιπους ψηφοφόρους, για τους τελευταίους εμφανίζεται μια σημαντική πτωτική τάση, που δείχνει τη γενικότερη εξασθένηση (χωρίς φυσικά να έχει χάσει τη σημαντικότητά της) της επιρροής της ιδεολογίας στην ψήφο, ένδειξη που επικυρώνει και προϋπάρχουσες μελέτες για τη σταδιακή αλλαγή του εκλογικού σώματος προς μια περισσότερο πραγματιστική αντίληψη για τα κόμματα (Δεμερτζής & Καφετζής 1996).

Πίνακας 4
Η επιρροή της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά
στην πιθανότητα ψήφου για ψηφοφόρους της ΝΔ
και για τους υπόλοιπους ερωτώμενους

	1989	1994	1999	2004
Μη ψηφοφόροι της ΝΔ	1.01 [.910 - 1.11]	.808 [.697 - .919]	.635 [.541 - .729]	.602 [.509 - .711]
N†	1934 (248)	2518 (508)	1676 (241)	1032 (209)
Ψηφοφόροι της ΝΔ	.428 [.341 - .515]	.700 [.614 - .786]	.410 [.262 - .558]	.556 [.432 - .681]
N†	2933 (376)	1197 (241)	879 (127)	992 (200)

Σημείωση: Τα κελιά παρουσιάζουν τους εκτιμητές των σχετικών συντελεστών, τα 95% διαστήματα εμπιστοσύνης παρουσιάζονται στις αγκύλες. † Τα κελιά παρουσιάζουν τον αριθμό περιπτώσεων στο νέο διαμορφωμένο πίνακα (όπως φαίνεται στον Πίνακα 3). Στις παρενθέσεις υπάρχει ο αριθμός ερωτηθέντων. Η ίδια ανάλυση αλλά με μοντέλα σταθερών επιδράσεων [fixed-effects] για κάθε ερωτώμενο δεν αλλάζει τίποτα σημαντικό στα αποτελέσματα.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 4, αν και ο συντελεστής για την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση είναι μόνιμα μεγαλύτερος για τους μη ψηφοφόρους της ΝΔ, η διαφορά σε σχέση με τους ψηφοφόρους αυτού του κόμματος χάνει τη στατιστική της σημαντικότητα (όπως φαίνεται από την επικάλυψη των διαστημάτων εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο συντελεστών της κάθε στήλης) ουσιαστικά από το 1994. Υπάρχει, λοιπόν, μια διαφαινόμενη αλλαγή κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου που εξηγείται, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί παραπάνω, από τη σταδιακή αλλά ουσιαστική αλλαγή στην πρόσληψη της Δεξιάς μέσα από τη προοδευτική ενσωμάτωση των νέων ψηφοφόρων στο εκλογικό σώμα.

Συμπεράσματα

Προκαλεί πολλά ερωτηματικά το πώς η ΝΔ παρουσιάζεται συχνά από αναλύσεις εκλογικών ερευνών ως το πλέον δεξιό κόμμα στη Δυτική Ευρώπη, δεξιοτέ-

ρο και από αρκετά κόμματα που ανήκουν στην Άκρα Δεξιά (ενδεικτικά, βλ. Ignazi 1992, αναφέρεται στο Παππάς 2001α). Στην Ευρωπαϊκή Εκλογική Έρευνα του 1989, για παράδειγμα, το ελληνικό συντηρητικό κόμμα εμφανίζεται ως το πιο δεξιό κόμμα (με εξαίρεση κάποια πολύ μικρά ακροδεξιά κόμματα) των κρατών-μελών της τότε ΕΟΚ. Παράλληλα, συγκριτικές αναλύσεις για την ιδεολογική πλατφόρμα των κομμάτων με βάση τις προγραμματικές τους εξαγγελίες, παρουσιάζουν τη ΝΔ ως ένα τυπικό δεξιό κόμμα, όχι αναγκαστικά πιο δεξιό από άλλα κόμματα της Ευρώπης (Budge κ.α. 2001). Προσπαθώντας να διερευνήσουμε αυτή τη φαινομενικά παράδοση αναντιστοιχία, προτείνουμε μια διαφορετική προσέγγιση για την ερμηνεία του φαινομένου. Ουσιαστικά, η εμπειρική ανάλυση οδηγεί στο συμπέρασμα πως, δεδομένων των πολιτικών συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε το κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης, θα ήταν ουσιαστικά πάρα πολύ δύσκολο για οποιοδήποτε κόμμα που θα κάλυπτε τον ιδεολογικό χώρο της Δεξιάς, να μην εισπράξει, αν και ετεροχρονισμένα, ένα τμήμα της δυσaréσκειας της κοινής γνώμης για τα πεπραγμένα των αντίστοιχων κομμάτων πριν από τη συνταγματική εκτροπή. Η δυσaréσκεια αυτή έχει γενικά χαρακτηριστικά που βρίσκουν κοινό τόπο στην αρνητική πρόσληψη της Δεξιάς στο σύνολό της. Η συγκεκριμένη τάση οδήγησε κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης σε μια 'αντιδεξιά προκατάληψη' που πέρα από εκλογικό κόστος για τον κατεχόμενη κομματικό εκπρόσωπο αυτού του χώρου, συνέβαλε στην τοποθέτησή του στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιάς πιο δεξιά απ' ό,τι θα μπορούσε να προβλεφθεί αποκλειστικά με κριτήρια πολιτικής πρακτικής.

Χρησιμοποιώντας το μοντέλο που έχει κατασκευαστεί για τη διερεύνηση του φαινομένου του σφάλματος προβολής, φαίνεται ότι η τάση αυτή στην περίπτωση της ΝΔ είχε ασύμμετρο χαρακτήρα, μια και λειτούργησε κυρίως προς μία κατεύθυνση, οδηγώντας στην τοποθέτησή της περισσότερο προς τα δεξιά όσο λιγότερο συμπαθεί κανείς το συγκεκριμένο κόμμα. Η τάση αυτή έχει ευδιάκριτες γενεαλογικές ρίζες, καθώς δείχνει να εξασθενεί σημαντικά μεταξύ των νέων ψηφοφόρων που εισέρχονται στην εκλογική διαδικασία μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Παρόλα αυτά και καθώς ο μηχανισμός αντικατάστασης γενεών βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, η ΝΔ συνεχίζει να αντιμετωπίζει –τουλάχιστον στον τρόπο με τον οποίο τοποθετείται ιδεολογικά– τα συμπτώματα μιας φθίνουσας αλλά υπαρκτής ακόμη αντιδεξιάς προκατάληψης. Όπως υποδηλώνει και το σύνθημα-σήμα κατατεθέν της λαϊκιστικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ, το οποίο παραφράζεται στον τίτλο του άρθρου, στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης η διασύνδεση οποιουδήποτε κόμματος με τον συγκεκριμένο ιδεολογικό χώρο συνεπάγεται σημαντικό κόστος το οποίο οφείλεται περισσότερο στο παρελθόν των παρατάξεων του χώρου παρά στις καθημερινές πολιτικές πρακτικές του ίδιου του κόμματος.

Σημειώσεις

1. Όπως υπογραμμίζει η Παπαδημητρίου (2006: 291), η εθνικοφροσύνη αποτέλεσε μεταπολεμικά αναπόσπαστο στοιχείο στον πολιτικό λόγο όχι μόνο της Δεξιάς αλλά και του Κέντρου, καθώς ως έννοια σηματοδότησε την ανάγκη εξοβελισμού της κομμουνιστικής Αριστεράς για την επίτευξη της εθνικής ενότητας. Βέβαια, μεταπολιτευτικά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να καταστήσει τον χαρακτηρισμό αυτό ως αποκλειστικό στοιχείο προσδιορισμού της δεξιάς πολιτικής ιδεολογίας.

2. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Διαμαντόπουλος (1997: 264), η πολιτική επάνδρωση του νέου κόμματος που ίδρυσε μεταπολιτευτικά ο Καραμανλής έγινε μέσω της ενσωμάτωσης του κύριου όγκου του στελεχικού δυναμικού και των 'πολιτικών φεουδαρχών' της προδικτατορικής ΕΡΕ (βλ. επίσης Kalyvas 1998: 88· Pappas 1999: 75-102· Nicolacopoulos 2007: 39).

3. Όπως έχει παρατηρηθεί, ο νέος όρος που εισήγαγε ο Καραμανλής για τον ιδεολογικό προσδιορισμό της ΝΔ, ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός, ουσιαστικά απέτυχε να διαφοροποιήσει το ιδεολογικό στίγμα του κόμματος από το ιστορικό παρελθόν του και πέρασε απαρατήρητος από την κοινή γνώμη της εποχής (Pappas 1999· Αλεξάκης 2001· Pappas & Dinas 2006).

4. Χαρακτηριστική αυτής της τάσης είναι η ακόλουθη αναφορά που παραθέτει ο Διαμαντόπουλος (1997: 275): 'Σύμφωνα με τη στρατηγική που εισηγήθηκε ο Μ. Κουτσούγιωργας, το ΠΑΣΟΚ απέφυγε να δώσει τη "μάχη του τελάρου" (δηλαδή να αντιπαρεθεί επί συγκεκριμένων πρακτικών ζητημάτων) και πρόκρινε τη "σύγκρουση δύο κόσμων" (δηλαδή τη με κάθε τρόπο, κυρίως δε με αναδίφηση στα παλιά ιστορικά βιώματα της "αντιδεξιάς" παράταξης, και με υπόμνηση της μετεμφυλιακής "δημοκρατίας της πυγμής", αναζωογόνηση της "παταξιακής συνείδησης"...)'.

5. Αυτό δεν γίνεται βέβαια αμέσως, όπως φάνηκε αρχικά από την επιτηδευμένη αποχώρηση των βουλευτών της από το κοινοβούλιο κατά την αναγνώριση της ΕΑΜικής αντίστασης το 1982 από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Η αλλαγή στη στάση αυτή εξαρτάται φυσικά και από τον εκάστοτε αρχηγό του συγκεκριμένου κόμματος, καθώς αυτός είναι που δίνει το γενικό τόνο για την επικοινωνιακή στρατηγική του. Πάντως, διακρίνεται μια γενικότερη τάση σταδιακής υποβάθμισης του παράγοντα της ιδεολογίας, που συνεχίζεται ακόμη και μετά την πτώση του κομμουνισμού στα τέλη του 1989 (βλ. Λούλης 1995).

6. Χαρακτηριστική της τάσης υποβάθμισης των ιδεολογικών διαχωρισμών με βάση το δίπολο Δεξιά-Αριστερά, που δείχνει εύγλωττα πώς ακόμη και μέχρι σήμερα ο όρος Δεξιά εκλαμβάνει αρνητικές συνιστώσες και αποφεύγεται από τα στελέχη και τον πολιτικό λόγο της ΝΔ, είναι η αντίδραση στη Βουλή του Σ. Χατζηγάκη, υπουργού Δικαιοσύνης και προεδρεύοντος της συγκεκριμένης συνεδρίασης το καλοκαίρι του 2007, στην επισήμανση-κατηγορία του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ, Απ. Κακλαμάνη, ότι η ΝΔ είναι δεξιό κόμμα και ως τέτοιο προωθεί την ελεύθερη αγορά χωρίς δικλίδες ασφαλείας για την προστασία των κοινωνικά ασθενέστερων ομάδων. Κατόπιν μιας σύντομης προσπάθειας υποστήριξης των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού, η απάντηση επικεντρώνεται στην αποδόμηση των δύο ιδεολογικών όρων: 'Όσον αφορά τα "δεξιά" και τα "αριστερά", κύριε Κακλαμάνη, σας είπα ότι αντιστοιχούν στον 20ό αιώνα. Σήμερα οι δύο αυτοί ιδεολογικοί συνομιλητές [...] έχουν πάει στον 21ο αιώνα. Είμαστε σε μία καινούρια μετακαπιταλιστική κοινωνία [sic], που διαμορφώνεται με άλλους όρους' (Πρακτικά της Βουλής, 2 Αυγούστου 2007).

7. Ως τέτοιοι θεωρούνται αυτοί που δίνουν μεγαλύτερο σκορ στο κόμμα αυτό σε σχέση με τα άλλα δύο κόμματα σε ερώτηση για την πιθανότητα ψήφου καθενός από τα τρία αυτά κόμματα.

8. Ο λόγος που δεν χρησιμοποιούνται έρευνες πριν το 1989 είναι ότι όλες οι (αναμφίβολα λίγες και διάσπαρτες) διαθέσιμες βάσεις δεδομένων (πχ. ΕΚΚΕ, Ευροβαρόμετρο) δεν διαθέτουν μερικές από τις μεταβλητές που χρειάζονται για την εξέταση του μοντέλου (είτε βαθμό συμπάθειας είτε ιδεολογική τοποθέτηση κομμάτων). Ακόμη, διαφορές στη μέτρηση των μεταβλητών αυτών μεταξύ διαφορετικών περιόδων καθιστούν τη σύγκριση πολύ επισφαλή. Πάντως, η απουσία ερευνών πριν το 1989 κάνει πιο δύσκολο παρά πιο εύκολο να επαληθευθεί η υπόθεση εργασίας σχετικά με την ύπαρξη αντιδεξιάς προκατάληψης, μια και οι συνθήκες που θα βοηθούσαν στην ανάπτυξη της προϋπάρχουσας καθόλη τη δεκαετία του 1980 και μάλιστα αρχίζουν να φθίνουν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

9. Για παράδειγμα, ο συντελεστής του βαθμού συμπάθειας υποδηλώνει την επιρροή της συγκεκριμένης μεταβλητής, όταν ο ερωτώμενος βρίσκεται στη θέση 0 της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, μια θέση όμως που δεν είναι εφικτή εδώ μια και η κλίμακα κυμαίνεται από το 1 μέχρι το 10.

10. Όταν η αλληλεπίδραση εκτιμάται με δύο συντελεστές (έναν από 1 έως 5 της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά και έναν από 6 έως 10), μόνο ο πρώτος (αυτός που υποδηλώνει όσους βρίσκονται στα αριστερά της κλίμακας) είναι σημαντικά μεγαλύτερος από το μηδέν.

11. Προκειμένου να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι διαφορές να οφείλονται στον διαφορετικό βαθμό ταύτισης με τα κόμματα μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων, ελέγχουμε επίσης και για το βαθμό κομματικής ταύτισης με τη ΝΔ.

12. Αντίστοιχα αποτελέσματα παρατηρούνται και για τα κόμματα της Δεξιάς σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τους Συντηρητικούς στη Μεγάλη Βρετανία και τους Χριστιανοδημοκράτες στη Γερμανία. Χρησιμοποιώντας τα ίδια δεδομένα την περίοδο 1989-2004, φαίνεται πως το σφάλμα προβολής λαμβάνει χώρα με σχεδόν απόλυτα συμμετρικούς όρους (αντίστοιχα με το ΠΑΣΟΚ). Όλα τα αποτελέσματα που δεν παρουσιάζονται εδώ μπορούν να παραχωρηθούν κατόπιν σχετικής ερώτησης στον συγγραφέα.

13. Η Βρετανική Εκλογική Έρευνα του 2005, που περιέχει και τις δύο ερωτήσεις επικυρώνει σε μεγάλο βαθμό αυτή την επιλογή μια και η συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών φτάνει στο 0.75.

14. Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει σ' αυτή τη σύγκριση ότι οι ηλικιακές διαφορές στην αντιδεξιά προκατάληψη υποσκάπτονται από την τεχνητή διχοτόμηση των ερωτώμενων σε δύο ηλικιακές ομάδες. Η ηλικιακή ομάδα πριν από το 1977 δεν διαφέρει από εκείνη που ακολουθεί, καθώς η τομή εδώ γίνεται μέσα στο εσωτερικό της ίδιας γενιάς (γεννημένοι πριν και μετά το 1956). Εάν η τομή ήταν το 1981, μπορεί να αναδεικνύονταν πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ εκείνων που ψήφισαν πριν και το 1977 (γενιά Πολυτεχνείου) και εκείνων που ψήφισαν για πρώτη φορά το 1981 (γενιά Μεταπολίτευσης). Ο λόγος για τον οποίο προτιμήθηκε το 1977 είναι για να υπάρχει η ίδια ηλικιακή διαφορά όπως και στη σύγκριση που έγινε προηγουμένως με βάση τις εκλογές του 1993. Όταν ο διαχωρισμός των δύο ηλικιακών ομάδων γίνεται με βάση το 1981, τα αποτελέσματα είναι σχεδόν απαράλλακτα με αυτά που παρουσιάζονται εδώ (αναμενόμενο, μια και είναι λίγοι -55- οι ερωτώμενοι που αλλάζουν κατηγορία μεταξύ 1977 και 1981).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλεξάκης, Μ. (2001) 'Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 103-139.
- Achen, C. (2002). 'Parental Socialisation and Rational Party Identification', *Political Behaviour*, 24, 2: 151-170.
- Bartels, L. (2001). 'A Generational Model of Political Learning', paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco.
- Beck, P. A. & K. Jennings (1975). 'Parents as "Middle Persons" in Political Socialisation', *Journal of Politics*, 37: 83-107.
- Brambor, T., W.R. Clark & M. Golder (2006). 'Understanding Interaction Models: Improving Empirical Analyses' *Political Analysis*, 14, 1: 63-82.
- Budge, I., H-D Klingemann, A. Volkens & J. Bara (2001). *Mapping policy preferences: estimates for parties, electors, and governments, 1945-1998*, New York: Oxford University Press.
- Clogg, R. (1987). *Parties and Elections in Greece: the search for legitimacy*, Durham: Duke University Press.
- Δεμερτζής, Ν. & Π. Καφετζής (1996). 'Πολιτικός Κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας', στο Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος & Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1994). *Η Ελληνική Συντηρητική Παράταξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1997). *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Delli Carpini, M. (1989). 'Age and History: Generations and Sociopolitical Change', στο R. Sigel (επιμ.), *Political Learning in Adulthood*, Chicago: University of Chicago Press.
- Dinas, E. & K. Gemenis (2010). "'Measuring Parties". Ideological Positions with Manifesto Data: a Critical Evaluation of the Competing Methods', *Party Politics*, forthcoming.
- Ζαφερόπουλος, Κ. & Ν. Μαραντζίδης (1999). 'Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ: Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα' *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 14: 24-49.
- Ζαφερόπουλος, Κ. & Ν. Μαραντζίδης (2001), 'Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση: κριτικό σημείωμα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 18: 129-37.
- Κωνσταντινίδης, Ι. (2004). 'Μεταβολές στο περιεχόμενο των πολιτικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 24: 105-39.

- Kalyvas, S. (1998). 'The Greek Right: Between Transition and Reform', στο F. Wilson (επιμ.), *The European Centre Right at the End of the Twentieth Century*, New York: St. Martin's Press.
- Kalyvas, S. & N. Marantzidis (2001). 'Greek Communism, 1968-2001', *East European Politics and Societies*, 16: 665-690.
- Λούλης, Ι. (1995). *Η Κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λούλης, Ι. (2004). *Το Τέλος μιας Κυριαρχίας: πώς και γιατί το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1999). 'Η ρεβάνς των ηττημένων', στο συλλογικό, *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*. Αθήνα: Ερμής.
- Martín, I. (2004). 'Significados y orígenes del interés por la política en dos nuevas democracias: España y Grecia', διδακτορική διατριβή, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales: Μαδρίτη.
- Mavrogordatos, G. (1984). 'The Greek Party System: a case of limited but polarized pluralism?' *West European Politics*, 7, 4: 156-69.
- Μοσχονάς, Γ. (1995). 'Η διαιρετική τομή Δεξιός-Αντιδεξιός στη Μεταπολίτευση (1974-1990)', στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946- 1967*, Αθήνα: Πατάκης.
- Nicolacopoulos, E. (2007). 'Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues', στο K. Featherston (επιμ.), *Politics and Policy in Greece*, London: Routledge.
- Niemi, R. & K. Jennings (1991). 'Issues and inheritance in the formation of party identification', *American Journal of Political Science*, 35: 970-988.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από το Λαό των Νομιμοφρόνων στο Έθνος των Εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παππάς, Τ. (2001α). 'Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 71-102.
- Παππάς, Τ. (2001β). 'Περί δικομματισμού και χρήσης της ιδεολογικής πώλωσης στη μελέτη του κομματικού συστήματος', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 18: 139-144.
- Pappas, T. (1999). *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan/Palgrave: Basingstoke.
- Pappas, T. & E. Dinas (2006). 'From Opposition to Power: Greek Conservatism Reinvented', *Journal of Southern European Society and Politics*, 11 (3-4): 477-495.
- Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΙΔ', Πέμπτη 2 Αυγούστου 2007 <http://www.parliament.gr/ergasies/showfile.asp?file=end1070802pr.txt>
- Tillie, J. (1995). *Party Utility and Voting Behavior*, Amsterdam: Het Spinhuis.

- Stoker, L. & K. M. Jennings (2008). 'Of Time and the Development of Partisan Polarization', *American Journal of Political Science*, 52 (2): 619-35.
- Van der Eijk, C. & M. Franklin (1996). *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in the Face of Union*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Van der Eijk, C., W. Van der Brug, M. Kroh & M. Franklin (2006). 'Rethinking the dependent variable in voting behaviour: On the measurement and analysis of electoral utilities', *Electoral Studies*, 25: 424-47.